

ÖZAL'IN DIŞ POLİTİKASI: ULUSLARARASI SİYASET, DEĞİŞİM VE SÜREKLİLİK

FOREIGN POLICY OF TURGUT ÖZAL: POLITICS, CHANGE AND CONTINUITY

VEYSEL KURT*

ABSTRACT

This article focuses on the transformation of Turkish Foreign Policy under Turgut Özal administration by using leadership, state and international system as level analysis. I assume that, traditional bureaucracy restricted Özal in his foreign policy decisions, but international environment was used as a leverage by Özal. All changes in foreign policy under Özal leadership were considered as the consequences of the interactions of these levels. In this regard, Özal, during his first term in power, made an effort to benefit from a proactive foreign policy in economic area but did not turn bureaucracy's primacy on the security issues, into a problem. Since he consolidated his power he made his decisions considering the US supremacy role in international politics.

Keywords: Turgut Özal, Foreign Policy, Bureacracy, International Politics.

ÖZ

Bu çalıŐma Özal dönemi Türk dış politikasındaki dönüşüme odaklanmaktadır. Özal'ın dış politika karar ve uygulamalarını birey, devlet ve sistem düzlemlerinden faydalanarak konu edinmektedir. Bir karar verici olarak Özal'ın sergilediği dış politika anlayışı ve aktivizmi diğer iki faktör çerçevesinde tartıŐılmakta ve yerleşik bürokrasi ile uluslararası sistemin sahip olduğu kısıtlayıcı etkiler ve taŐıdıkları potansiyel avantajların Özal tarafından nasıl kullanıldığını analiz etmektedir. ÇalıŐma, Özal döneminde dış politika alanında önemli deđiŐimlerin yaŐandđını kabul etmekte ve fakat bu değişimi tekil olaylar üzerinden göstermek yerine değişimi farklı parametreler etrafında bütüncül bir çerçevede açıklama iddiasındadır. 1983-1990 arasında Özal'ın uluslararası siyasetin yumuŐayan atmosferini ekonomik çıktılara tahvil etmeye dönük ve kısmen özerk bir dış politika çizgisi izlediğini, 1990 sonrasında ise ABD'nin hegemon rolü çerçevesinde gerçekçi kararlara imza attđı söylelenebilir. Özal'ın bu dönemki söylem ve icraatları SSCB'nin dağılması ile birlikte Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve ABD'nin dünya siyasetinde hegemon bir pozisyona evrilmesi ile doğrudan ilişkilendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turgut Özal, Dış Politika, Bürokrasi, Uluslararası Siyaset.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Giriő

Turgut Özal, kişisel özellikleri, siyasi çizgisi, politik uygulamaları ve dönüştürücü etkisi ile Türk siyasal hayatında önemli bir yer tutmaktadır ve tam da bu sebeplerden dolayı en fazla tartıőılan politik figürlerden birisi olmuştur. Elitist bir çevreden gelmemesine rağmen liberal politikalarla Batılı, İslami söylemleri ve hassasiyetleri dolayısıyla dindar, çevreden gelen birisi olarak Anadolu kimliklerini kendisinde barındıran ve neredeyse tüm bu özelliklerini siyasi hayatına yansıtan bir siyasetçi olageldi. Özal siyasetinin kimlikten ideolojiye, pragmatizmden İslamcılığa kadar geniş bir yelpazede tartıőılmasının arkasında yatan temel nedenler bunlardır. Birçok akademik çalıőma Özal siyasetini bu parametreler üzerinden deđerlendirmiőtir. Özal'ın kişisel özelliklerinin bürokrasi ve diő politikayı nasıl dönüőtürdüđüne ilişkin analizler de büyük oranda bu konulara yoğunlaőmıştır.

Özal'ın yarattığı değerimin uluslararası bağlamı ya ihmal edilmiő ya da Soğuk Savaş'ın bitiői hatta Körfez savaşının başlaması ile birlikte referans olagelmiőtir. Halbuki Özal iktidarının önemli bir kısmı (1983-1989) bu gelişmelerden öncedir. Özal'ın 1989'a kadar yürüttüğü diő politikayı SSCB'nin ABD karşısında zayıflaması ve taviz vermesi dolayısıyla çift kutuplu uluslararası sistemin gevsemeye bağladığı bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Bu dönemde ABD ile SSCB arasındaki ilişkiler 1960'lar ya da 70'lerin sonundaki gibi büyük tehdit algıları üzerinden değil, silahsızlanma müzakereleri üzerinden Őekillenmektedir. 1989'dan itibaren ise ABD'nin dünyada hegemon bir güç haline geldiği Őartlarda değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşım, Özal siyasetinin tamamen uluslararası Őartlar tarafından belirlendiği anlamına gelmemelidir.

Uluslararası siyasetteki değerimi gözlemleyen Özal, ABD-SSCB kutuplaőmasının yumuşadığı 1983-1989 döneminde ekonomi odaklı ve kısmen daha özerk bir diő politika izlemiştir. Bu çerçevede amaç yalnızca Türkiye'nin döviz girdisini artırmak ya da ihracatını artırmak değil aynı zamanda karşılıklı bağımlılık çerçevesinde Türkiye'nin çevresinde bir barıő ve uzlaőma kuőađı oluőturmaktır (Gürbey, 2001:292). Ekonomide bağlayan liberalleőme atılımları, diő politikaya da yansdı. Türkiye bir yandan ithalat/ihracat iőlemlerine dair yeni hukuki düzenlemeler getirirken öte yandan yakın coğrafyası ile ekonomik iliőkilerini de güçlendirdi. Turgut Özal'ın iktidara gelmesi ile birlikte hem darbe dolayısıyla diő politikada kesintiye uğrayan ilişkiler yeniden ivme kazanmıő hem de yeni atılımlar gerçekteőirilmiőtir. SSCB'nin yıkılmasından sonra ise hem sistemik boşluk alanlarından yararlanmaya dönük hem de ABD'nin hegemonik pozisyonunu dikkate alan bir

siyaset izlemiştir. Orta Asya ülkelerine yönelik açılım söz konusu boşluğu değerlendirmeye dönük iken, Körfez Savaşında izlenen politika ise ABD'nin hegemonyasını izleyen bir örnek olmuştur.

Turgut Özal'ın 1983'te iktidara gelmesiyle Türkiye siyaseti önemli düzeyde dönüşüm geçirmeye başladı. Bu dönem yalnızca günlük tartışmalarda değil, aynı zamanda ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülen akademik tartışmaların da odak noktalarından birisi olmuştur. Özal döneminin diğer dönemlere nazaran daha fazla tartışma konusu olması aynı zamanda 1970'ler ve 1990'larda Türkiye'nin siyaset, ekonomi ve dış politika alanlarında yaşadığı krizler ve içine kapanmasıdır. 1970'lerin Türkiye'sine bakıldığında –birkaç yılı dışarda tutulacak olursa- kırılğan bir siyasi süreç yaşadığı görülür. Siyasi koalisyonlar yaşanan istikrarsızlığa; sokak çatışmaları güvenlik boyutundaki kırılğanlığa ve bir türlü durdurulamayan enflasyon ise ekonomik krizlerin somut göstergeleri olarak ön plana çıktı. Özal sonrası 1990'lara bakıldığında da benzer bir tablo ile karşılaşmak mümkün. Kırılğan siyasi koalisyonlar, ekonomik krizler ve dış politikada bağımlılık bu dönemde de göze çarpmaktadır.

Bu tablo Özal döneminin Türk siyasi tarihinde bir değişim olarak değerlendirilmesinin önünü açmış ve ilgiyle takip edilmesine neden olmuştur. Krizlerle anılan 1970'ler ve 1990'lar arasında, iç siyasette demokratikleşme, ekonomide serbest piyasa ilkelerinin benimsenmesi ve dış politikada çok boyutlu ve karşılıklı bağımlılığa daha fazla önem veren eğilimlerin benimsenmesi söz konusu değişime işaret eden somut emarelerdir. Bölgesel organizasyonlara aktif katılım, darbe dolayısıyla AB'nin askıya aldığı başvurunun tam üyelik talebiyle yeniden yapılması, 1979 devrimi dolayısıyla ABD ile gerginleşen İran ve diğer bölge ülkeleri ile ticari ilişkilerin yoğunlaşması dikkat çeken örneklerdir. Körfez Savaşındaki revizyonist tavır, Musul ve Kerkük'e ilişkin irredentist ifadeler, bağımsızlığını kazanan Orta Asya ülkelerine yönelik açılım hamleleri, ABD ile ilişkilerin yeni bir düzleme oturması başlıca değişim alanları olarak ön plana çıkmıştır.

Dış Politikada Değişim ve Özal

Özal döneminin bir değişim/dönüşüm dönemi olduğu artık genel geçer bir kabul halini almıştır. Özal'ın iktidara gelişi ile birlikte siyaset, ekonomi ve dış politika parametrelerinde meydana gelen değişim çeşitli aktörlerin tavırı ile birlikte değerlendirilmelidir. Özal'ın sıra dışı özellikleri ile geleneksel dış politika çizgisinin dışında hareket ettiği anlaşılmaktadır. Kişisel fikirleri,

vizyonu ve siyasi gücünün tek başına belirleyici olduğunu iddia etmek abartılı olacaktır. Dolayısıyla geleneksel dış politika aktörleri olan yerleşik bürokrasi ile nasıl hesaplaştığı, hangi noktalarda ayrıştığı ve hangi konularda kesiştiği, uluslararası siyasetin dönüşümü karşısında nasıl pozisyon aldığı da analiz edilmelidir (Mor, 2016). Başka bir deyişle dönüşümü mümkün kılan unsurların ne olduğu üzerinde durulmalıdır. Fakat bu unsurlar, olgulara bağılı olarak seçmeci yöntemle değil, bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirilmelidir.

Dış politikanın nasıl belirlendiği sorusu analiz seviyesi ile ilişkilidir ve artık klasikleşmiş şu üç ana eksen üzerinden bir açıklama getirilir. Birey, devlet ve uluslararası sistem (Holsti, 1974: 17). Buna göre karar vericileri öne çıkaran görüşler, bir devletin dış politikasının yönetici bireylerin karizması, ideolojisi ya da tercihleri doğrultusunda oluştuğunu iddia ederler. Karar verici o kadar güçlü ve etkilidir ki, dış politika gibi devlet düzeyinde yürütülen bir alanı dahi etkilemektedir. Dış politikanın merkezine oturan karar vericiler genellikle kurucu figürler olurlar. Bunun dışında karar vericinin ideolojik yaklaşımı ve kişisel özellikleri de birey odaklı araştırmaların odak noktası olabilmektedir.

Özal iktidarında geleneksel dış politika çizgisinden birçok açıdan nasıl farklılaştığını açıklamaya çalışan yaklaşımlar ise genellikle Özal'ın liderliğine yoğunlaşmışlardır. Birey düzeyinde analiz yapmayı tercih eden araştırmacılar Özal'ın kişisel özellikleri ile Weberyen anlamda karizmasını ön plana çıkarmış ya da kimlik ile dış politika arasında bir ilişki kurarak daha ideolojik bir çerçeveden bu değişimi anlamlandırmışlardır. Özal'ın kendisini merkeze alan açıklamalar, lider özellikleri ve dış politika tercihlerinin yeni bir anlayışa yol açacağı varsayımına dayanmaktadır (Ataman, 2002: 121). 1970'lerin kırılğan siyasi atmosferi ve başarısız koalisyonlar sonrası Özal'ın liderliğinde oluşan tek parti iktidarı Özal'ın kendisinin ön plana çıkarılmasına bir zemin hazırlamıştır. Karizmatik bir lider olarak Özal'ın (Sak:2001) kişisel özellikleri, siyasi stratejisi ve iradesi ile Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı döneminde Türk Dış Politikasına yön verdiği de kabul edilmektedir. Özal'ın profesyonel siyasi hayata atılmazdan önce bürokrasinin üst düzeylerinde ve uluslararası kurumlarda görev almış olması bu şekilde hareket etmesinin önünü açmıştır (Gözen, 2009). Türkiye'de devletin hem içerde hem de dışarda işleyişinin yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair vizyonu ve sahip olduğu siyasi irade kendisinin dış politikada etkin olmasının önünü açmıştır. Nitekim Soğuk Savaş şartlarında Türkiye'nin siyasi ve ideolojik düzeyde ilişkilerinin pek de

iyi olmadığı Irak, SSCB, İran gibi ülkelerle ticari ilişkilerin yoğunlaştırılması bu açıdan önemli bir göstergedir.

Özal'ın Türk dış politikası araçlarını geleneksel bürokrasiden farklılaşarak kullandığı üzerine kurulu argüman da Özal'ın kendisini öne çıkarmaktadır (Dündar, 2016: 3-4). Abramowitz de Özal'ın askeriye ve Dışişleri Bakanlığının etkisindeki geleneksel dış politika çizgisinden ayrılarak yeni uygulamalara imza atmasını karizmatik kişilik özelliklerine ve liderliğine bağlamaktadır (Abramowitz, 1993). Özal'ın liderliğinin iç politika ve uluslararası gelişmelere bir cevap oluşturma noktasında oldukça etkili olduğunu ve bağımlılıktan çok-yönlülüğe doğru yeniden yapılandırma yoluna gittiğini dile getiren argüman da (Ataman, 2003:50) uluslararası değişimi dikkate alsa da aslında Özal'ın kendisini merkeze almaktadır.

Kimlik ve dış politika arasında ilişki kuran ve sosyal inşacılığı temel alan açıklama biçimleri ise daha ideolojik bir çerçeveyi kullanmaktadır. Kimliksel yaklaşım yalnızca Özal dönemi için kullanılmamıştır. Türk dış politikasının süreklilik arz eden en önemli unsurun kimliksel unsurları olduğu (Oran, 2000: 71-99) iddiası geleneksel ve baskın bir paradigmaydı. Bir başka deyişle Kemalist kimlik inşası dış politikayı da büyük ölçüde şekillendirmiştir. Özal döneminde dış politikanın dönüşümünü bu bağlamda okuyan araştırmacılar, kimliksel değişimi merkeze almışlardır. Buna göre, demokratikleşme ve kapitalist gelişim Osmanlı-İslamcı dünya görüşlerini çevreden merkeze taşımış ve dış politika da merkeze yürüten bu siyasal elitin tercihleri doğrultusunda değişim göstermiştir. Bu açıdan Türkiye'de bunun ilk örneği Turgut Özal'dır. Özal'ın eski Osmanlı coğrafyasına din, etnik kimlik ve kültür vurgusu ile yaklaşımı Neo-Osmanlıcılığın dış politikada belirleyici bir yönelim olmaya başlamıştır (Yavuz, 2001: 35-36). Dahası Kemalist kimlik algısının karşısına yerleştirilen Yeni-Osmanlıcılık, Türkiye'yi İslam dünyasının önderliğine taşıyacak ve yeni bir imparatorluğun merkezi olması imkanını taşıyacak bir politika şeklini alacaktır (Yavuz, 1998: 23).

Dış politika ile kimlik arasında bağ kuran bir başka yaklaşım ise, Özal'ın kendisinin değil fakat Türkiye'nin kimliğine odaklanmakta ve fakat bu yeni kimliğin oluşumunda Özal'a merkezi bir rol atfetmektedir. Buna göre Özal Türkiye'yi demokratik ve liberal bir kimliğe kavuşturduğu ölçüde dış politikadaki hedeflerine ulaşabilecekti (Kösebalaban, 2014: 235). Özal'ın gerek kişisel kimliği gerekse Türkiye'yi algılayış biçiminin kendi siyasi vizyonu ve dış politika araçları açısından önem taşıdığı doğrudur. Ancak bu durumun dış politika tercihlerini belirlediğini iddia etmek oldukça güçtür.

Zaman zaman Özal'ın kullandığı söylemlerin kimlik temelli dış politika yorumlarını geçerli kılmaktadır. Ancak Özal'ın derli toplu bir kimlik tanımlaması yapmadığı ve çoğu zaman bu kimlik unsurlarını pragmatik düzeyde kullandığını ifade etmek mümkündür. Balkanlar söz konusu olduğunda İslam'a, Orta Asya söz konusu olduğunda ise daha çok Türklük vurgusunun ön plana çıkması (Özal, 1992: 14-15) bu pragmatizmin temel göstergesidir. Özal'ın iktidara geldiği 1980'lerin başında hala Soğuk Savaş paradigmasının geçerli olduğunu unutmamak gerekir. Bu sistemik yapı içinde sosyal kimliğin dış politika tercihlerini etkileme noktasında oldukça sınırlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca Özal'ın kimlik, kültür gibi unsurları daha çok Soğuk Savaş sonrasında dile getirdiğini hatırlamak gerekir. Ayrıca Özal öncesi ve sonrasında kimlikten bağımsız bir şekilde Batı ile ilişkiler örneğinde olduğu gibi bazı örtüşme alanlarının olması da dikkat çekicidir.

Özal, Bürokrasi ve Dış Politika

Dış politikaya devlet düzeyinde bakanlar ise karar vericilere değil, ülkenin jeopolitik konumuna ve tehdit tanımlaması gibi unsurlara odaklanırlar. Buna göre örneğin Türkiye'nin Ortadoğu, Kıbrıs ya da Avrupa ile ilişkilerinde belirli bir politikası vardır ve devletin kimliğinde ya da tehdit algısında herhangi bir değişim olmadıkça dış politikası da kolay kolay değişmez. Bu anlamda karar vericilerin ciddi bir etkisi yoktur. Ciddi bir değişime imza atsalar bile bu devletin tercihidir ve yöneticiler yalnızca uygulayıcı konumundadır. Türk dış politikasına ilişkin yapılan makro düzeydeki çalışmalar büyük oranda bu perspektife sahiptir. 'Türk dış politikasının temel ilkele-ri'ni öne çıkarırlar ve bu ilkelerin kaynağı olarak ülkenin kimliği, jeopolitik konumunu ve ekonomik gereksinimlerini vurgularlar (Sander 2000, 71-99). Bu süreklilik unsurlarının ana taşıyıcısı ise bürokrasidir ve siyasi karar alıcıların etkisi oldukça sınırlıdır. Başka bir deyişle bürokrasi yalnızca bir politika uygulayıcısı değil, aynı zamanda devlete biçtiği kimliğin hamisi bir misyonu üstlenmiştir. Laiklik vurgusu ile siyaset üzerinde kurulan vesayet bu açıdan oldukça dikkat çekicidir.

Eski bir bürokrat olarak Özal'ın aslında 12 Eylül askeri darbesinin önünü açtığı programı uyguladığı ve askeri/sivil bürokrasinin siyaset üzerindeki belirleyiciliğini devam ettirdiğini öne sürmektedirler. Serbest piyasa ekonomisine zemin hazırlayan IMF anlaşmasının 1978'de imzalanmasını 12 Eylül darbesinden sonra ekonomik yapının bu anlaşma çerçevesinde yapılanmasını bu açıdan bir gösterge olarak sunmaktadırlar (Zurcher, 2000: 388-390).

Dahası Özal 24 Ocak 1980 kararlarını uygulayabilecek bir aktör olduğu için askeri darbenin ardından başbakan yardımcılığı görevine getirildiği iddiası da dile getirilmiştir. Ancak bu yaklaşım hem liderlerin değişim potansiyelini hem de uluslararası siyasetin iç siyaset üzerindeki dönüştürücü etkisini (Gourevitch: 1978) gözden kaçırmaktadır.

12 Eylül darbesi apolitik bir siyasal ortamın oluşturulması amacıyla toplumsal dinamiklerin bastırılması üzerinden askeri vesayet yeniden ve güçlü bir şekilde kurulmasına ön ayak olan bir gelişmeydi (Kahraman, 2010: 222-223). Darbe sonrasında oluşturulan 1982 Anayasasında dış politikada karar alma mekanizmalarında sivil ve askeri bürokrasiye geniş yetkiler tanınmıştı. Darbeden hemen sonra Kenan Evren'in yaptığı konuşmada dış politikanın "Atatürk ilkeleri uyarınca yurttan sulh cihanda sulh, barışçıl... NATO ittifakı ile ilişki içinde..." süreceğine ilişkin açıklamaları (Çağırın, 2008: 739) hem dış politikanın geleneksel parametreler etrafında hem de askeri bürokrasinin etkisi altında devam edeceğine ilişkin önemli ipuçlarıdır. Nitekim Kenan Evren'in dış politikaya müdahalesi temel ilkelerin belirlenmesi ile kalmamış ve 1983 seçimlerinin hemen ardından Vahit Halefoğlu'nu dışişleri bakanı olarak atanmasını istemiştir (Tezcan, 2008:731).

Bürokrasinin etkisi yasal düzenlemelerle kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Başkomutan sıfatıyla Cumhurbaşkanıya acil durumlarda TSK'nın kullanılmasına ve TBMM'nin tatilde olduğu zamanlarda savaşa karar verme yetkisi tanınması bu anlamda dikkat çekicidir. Ayrıca 1983 tarih ve 2945 sayılı yasa ile MGK'nın güçlendirilmiş olması önemlidir (Sönmezoğlu, 2006:388). Bu kurumun güvenlik ve dış politikayı eşitleyici yaklaşımı, dış politika üzerindeki etkisinin kendiliğinden oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu kurumsal yapı ve zihniyete karşı dış politikanın özerk bir alan olarak yönetilmesi mümkün olmamıştır. Siyasal rejimin bu yapısal etkisi Özal'ı dış politika konusunda sınırlandıran önemli bir faktör olmuştur. MGK'nın dış politikanın geneli ve günlük gelişmelere ilişkin kamuoyuna yönelik ayrıntılı açıklamaları kendi pozisyonun tahkim edici bir işleve sahip olmuştur.

1961 darbesinden sonra askeri yapının ağırlığı altında olan Türk siyasal rejimi Özal'ın özellikle iktidarının ilk yıllarında ekonomik içerikli dış politika konularında öne çıkmasına imkan tanırken, askeri ve güvenlik konularında insiyatif kullanmasını kısıtlayıcı bir etkiye sahip olmuştur. Yunanistan'la ilişkiler, KKTC'nin ilanı ve asker sayısının hükümetten habersiz artırılması, ve ABD ile imzalanan Stratejik İşbirliği Anlaşmasının yenilenmesi gibi konularda askeri yetkililerin ön plana çıkması (Özcan, 1984: 294-301) bu açıdan

dikkate alınmalıdır. Bu açıdan özellikle 1980'lerde dış politika yapımında siyasal rejimin hala bir süreklilik unsuru olarak etkinliğini devam ettirdiğini (Erol ve Ozan, 2011) ifade etmek mümkün. Ancak Özal gücünü konsolide ettikçe ve fırsatını buldukça yerleşik bürokrasiyi atlayarak güvenlik ve dış politika konularındaki ağırlığını koymuŐtur.

Dışişleri Bakanlığının dış politika üzerinde sahip olduğu etkiyi kısmen azaltacak Şekilde bir strateji izlemesi bu amaca matuftur. 1989'da Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin bakanlığın bilgisi dışında kabul edilmesi üzerine Mesut Yılmaz'ın, 1991'de ise Bush ile yapılan görüŐme heyetine dahil edilmemesi dolayısıyla Ali Bozer'in istifa etmesi Özal'ın dış politikadaki rolüne/karar alma sürecine işaret etmektedir (Gözen, 2009: 75). Benzer Şekilde 1987 ve 1990 yıllarında Genel Kurmay Başkanlarının istifa etmesi Özal'ın güvenlik konularında ağırlığını artırdığına işaret etmektedir. Kısacası Özal ile yerleşik sivil/askeri bürokrasi arasındaki güc mücadelesi dış politika alanına da yansımıŐ ve Özal'ın etkisi zamanla kısmi bir geniŐleme sađlamıŐtır.

Türk siyasal hayatında siyasi iktidar deđiŐimlerinden en az etkilenen yapı olarak sivil ve askeri bürokrasinin temel bir aktör olduğu kabul edilmektedir. Siyasi bir yapı olmadığı halde yerleşik bürokrasinin siyasi kararlar üzerinde etki sahibi olma potansiyeli ve isteği Özal döneminde de sürmüŐtür. AlıŐılmıŐın dışında bir siyasi zihniyete sahip olan ve bu zihniyeti pratiğe dökme konusunda kararlı olan Özal ile yerleşik bürokrasi arasında kimi zaman gerilimler kimi zaman ise uyum söz konusu olmuştur. Kendisi de eski bir bürokrat olan Özal bu tecrübesinden de yararlanarak bu yapının potansiyel kısıtlarını aŐmanın yollarını aramıŐ ve güc kazandıkça bunu baŐarmıŐtır. Bürokrasinin on yıllar boyunca biriktirdiği güc ve söylem üstünlüğüne karŐın Özal'ın en önemli avantajı uluslararası atmosferdi. Özal tam da 1980 sonrasında dünyada yükselen Yeni Sağ akımı ve bu akımın güçlü temsilcileri olarak Reagan ve Thatcher'ın baŐarılı politikalarını bir kaldıraç olarak kullanmıştır denilebilir (Yılmaz: 2001). Özal uluslararası atmosferi ve dış politikayı etkili bir kaldıraç olarak kullandıkça bürokratik vesayete karşı elini güçlendirmiŐtir. Bu açıdan iktidarının ilk yılları ile ikinci iktidar dönemi arasında bürokrasi ile iliŐkileri açısından önemli farklılıklar gözlemlemek mümkündür.

Görüldüğu üzere hem lider merkezli hem de devlet/bürokrasi merkezli yaklaşımlar ya Özal'ın kişisel özelliklerini ön plana çıkarmakta ya da yerleşik bürokrasinin belirleyiciliğini abartmaktadır. Halbuki dikkat çekici olan Şey, Özal'ın bir yandan sivil ve askeri bürokratik vesayet ile hesaplaŐırken

bu değişimlere imza atmış olmasıdır. Nitekim 1982’de istifa ederek yeni bir parti kurması, geleneksel bürokrasi ile uyumsuzluğunun bir işareti olarak okunabilir. Dahası ilk sivil Cumhurbaşkanı sıfatıyla Çankaya’ya çıkması da bürokrasiye karşı yürüttüğü mücadelenin bir sonucudur. Bir başka deyişle Özal ile geleneksel bürokrasi arasında zihniyet düzeyinde -kimi zaman örtüşen yanlarına rağmen- bir farklılaşmanın olduğu açıktır. Darbe sonrasında bürokratik zihniyetin özellikle dış politikada Türkiye’nin yeniden ‘Batıcılık’ eksenine oturması için çabaladığı göz önünde bulundurulmalıdır. Özal’ın ise dış politikada çok boyutlu ve çok taraflı bir ilişki tarzını tercih ettiği bilinmektedir. Avrupa Topluluğuna tam üyelik başvurusu yapma tercihi zihniyet farklılığına rağmen Özal ile geleneksel bürokrasinin örtüştüğü bir nokta olarak ön plana çıkmaktadır.

Uluslararası Siyaset ve Özal’ın Dış Politikası

Özal dönemi dış politikada gerçekleşen değişimin üçüncü temel parametresi uluslararası siyasettir. Soğuk savaş yıllarının sonuna doğru uluslararası siyasette meydana gelen değişimler ve SSCB’nin yıkılması ile yaşanan sistemik dönüşümün dış politika üzerindeki etkisi yadsınamaz. Halbuki 1980 sonrasında Türkiye’de -hem iç hem de dış politikada- yaşanan siyasi değişim sürecinde etkisi en fazla görmezden gelinen boyut uluslararası siyaset boyutudur. Bu faktörü dikkate alan çalışmalar ise 1991 Körfez savaşının etkisini vurgulamakta ve fakat önceki dönemin uluslararası atmosferini görmezden gelmektedir.

Uluslararası siyaset düzleminde SSCB’nin çöküşü ile yaşanan paradigma değişimi Özal’ın dış politikasını bir bütün halinde anlamlandırma noktasında bir nebze zorluk içermektedir. Dolayısıyla Özal dış politikasını bu açıdan iki dönemde değerlendirmek mümkündür: Soğuk savaş öncesi ve sonrası. Her iki dönemi kesen ortak anlayış ise Özal’ın dış politikada adım atarken uluslararası siyasetin temel parametrelerini dikkate almış olmasıdır. Kendi ifadeleri ile *“dünya ile bütünleşme... ve çağın temel dinamiklerini doğru okuma”* (Özal:1992) dış politikanın yürütülmesinde önemli bir zemin teşkil etmiştir. Bir adım daha ileri giderek denilebilir ki Özal bu entegrasyon stratejisini yalnızca dış politika alanında adım atarken değil, iç siyaseti dönüştürmek için de kullanmıştır (Balcı: 2010).

1983-1989 yılları arasında Soğuk Savaşın devam ettiği fakat önceki dönemlere göre yumuşadığı bir zaman dilimi idi. 1970’li yılların başında ABD ile SSCB arasındaki silahlanma yarışının sınırlanması ile başlayan yumuşama

dönemi, 70'li yılların sonuna doğru yerini tekrar gerginliğe bıraktı. 1977'de SSCB'nin Avrupa topraklarında yeni füze bataryaları yerleŐtirme niyeti ve sonrasında Afganistan'ı iŐgal etmesi bu gerginliğin temel sebepleri olmuştur. Yine 1979'da gerçekteŐen İnan devrimi, ABD'yi Ortadoğu'da bir müttefikinden daha yoksun bırakmıŐtı. 1981'de Ronald Reagan'ın iktidara gelmesinden sonra SSCB'ye karşı müzakereleri kesmeksizin ve fakat sert bir politika izlemesi bir kaç yıl içinde etkisini göstermeye başladı. Reagan'ın temel stratejisi SSCB'yi silah kapasitesini dıŐürmeye yönelikti.

On yıllar boyunca savunmaya çok büyük bütçeler ayıran SSCB, ekonomisinin kötüleŐmesi ile silahlanma ile ekonomik çöküŐ paradoksuna düŐtü. 1985'te Mikhaıl Gorbachev'in Komünist Parti Genel Sekreterliğine gelmesi ile ABD'ye daha tavizkar bir siyaset izlemeye başladı. Afganistan'dan çekilmesi, Doğu Avrupa'daki askeri varlığını azaltması ve ülke içinde 'liberalleŐme' olarak adlandırılan Glasnost politikalarının uygulanması bu anlamda somut iŐaretlerdi. Nitekim bu süreç 1991'in sonunda SSCB'nin çözümlenmesi ile sonuçlanacaktı. ABD ile SSCB aralarındaki ihtilafın ABD'nin tezlerine daha yakın bir formülasyona yaklaŐmaya baŐladığı 1980'li yıllarda Türkiye'de Turgut Özal iktidara gelmiŐti.

Özal'ın ilk iktidar döneminde dış politikayı ekonomik çıktılarına dönüŐtürme amacı taşıdığı edilmektedir (Tuncer, 2015:33). Bunun temel sebepleri yerleşik bürokrasinin askeri/güvenlik alanına daha çok hakim olması ve Özal'ın uygulamaya koyduğu "serbest Pazar sisteminin" dış politika yoluyla güçlendirilmesiydi. Ayrıca ekonomik karşılıklı bağımlılığın güvenlik alanında da sorunların çözümüne katkı yapacağına inanmaktaydı. Türkiye'nin bu dönemde Yunanistan, Irak, İnan gibi ülkelerle geliŐtirdiĐi ilişki bu anlayışa dayanmaktaydı. Özal bu dönemi "dış dünyaya bir açılım ve entegrasyon" (Özal: 1992) dönemi olarak görmekteydi. Bunun için de dış gezilerin sayısı oldukça artmıŐ ve diplomasiye ekonomik bir boyut katmıŐtır. Dış gezilere iÇ adamlarını da dahil etmesi bu açıdan önemli bir göstergedir. Ayrıca ekonomi odaklı kuruluŐlara ağırlık verildi. Bu bağlamda Dış İlişkiler Ekonomik Konseyi kurulurken KEİB ve ECO ile ticaret sınırlamalarının kaldırılmasına yönelik çalışmalar hızlandırıldı. Ayrıca Karadeniz İŞbirliği Örgütü, İslam İŞbirliği TeŐkilatı ile yoĐunlaŐtırılan ilişkiler de Türkiye'nin dış politikada yeniden aktif adımlar atmaya baŐladığıın iŐaretleridir.

1989'da Soğuk Savaşın sona ermesi uluslararası siyaset açısından sistemik bir değişim olarak kabul edilmektedir. Hem bir nükleer güç hem de ideolojik açıdan ABD'nin karşısında yer alan SSCB'nin yıkılışı ABD'yi küresel

hegemon bir pozisyona taşımıştır. Fukuyama bu gelişmeyi ‘Tarihin Sonu’ (Fukuyama, 1989) olarak tanımlarken, ABD Başkanı Bush da Irak işgalinden sonra yaptığı bir konuşmada ‘yeni dünya düzeni’nin başladığını (Bush: 1991) ilan etmiştir. Özal’ın yeni döneme ilişkin yaklaşımı da benzer bir çerçeveye sahiptir. Özal 1990 sonrasını “Batı bloğunun üstünlüğü, Soğuk savaş şartlarının geri kaldığı ve bir belirsizlik döneminin başlangıcı” olarak nitelendirmiştir.

Uluslararası düzendeki değişimin en hızlı ve ciddi krizler bağlamında yansıdığı ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Türkiye’nin kendi içinde etnik, dini ya da başka düzeyde bir çatışma yaşanmamasına rağmen 1990 sonrasında yakın çevresindeki bölgelerde çatışma süreçlerinin başlamış olması dolayısıyla Türkiye önemli meydan okumalarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Irak’ın Kuveyt’i işgali ve yol açtığı ABD müdahalesi, Balkanlardaki parçalanma, Kuzey Irak’ın yeniden hareketlenmesi ve Çekiç Güç’ün Türkiye topraklarına yerleşmesi Türkiye’yi yakından ilgilendiren önemli gelişmeler olmuştur (Özcan, 2000: 16). Çevremizde meydana gelen gelişmelerin bizi fazlasıyla ilgilendirdiğini ve bunun bir fırsata çevrilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Özal: 1992). Genel geçer varsayıma göre SSCB’nin çörlenmesi stratejisinde bir kuşak ülke olarak değerlendirilen Türkiye’nin SSCB’nin yıkıldığı bir dönemde stratejik değerini kaybedecekti (Uslu, 2006:22). Karar vericiler ise bunun aksini ispatlamak için çabalamaktaydı (Müftüler-Bac, 1996:265). Özal’ın Soğuk savaşın bitişini bir fırsat olarak gördüğünü kendisi şu iddialı ifadelerle dile getirmiştir.

“...Balkanlardan ta Orta Asya’ya kadar Müslüman ve yahut Türk toplulukları ile meskun geniş bir saha önümüze açılmıştır...400 seneden beri milletimizin önüne açılmış önemli bir fırsattır. Gerçekten de herhangi bir millet veya memleketin birkaç asırda bir elde edebileceği türden bir fırsat ve nimettir. Bugün açılan ‘hacet kapıları’ndan giremezsek bu tarihi fırsatı kaçırmış oluruz”.

Özal’ın burada fırsat olarak değerlendirdiği şey SSCB’nin yıkılışı ile oluşan boşluk alanlarının doldurulması ile elde edilecek kazanımlardı. Zikrettiği bu bölgelerin birçoğunda oluşabilecek maliyetten kaçınmasını gözetirken öte yandan Türkiye’nin etki alanlarını genişletmeye dönük bir beklentiye de sahipti.

Fırsat olarak değerlendirilen en önemli gelişmelerden biri Körfez Savaşıydı. Bu savaşta dikkat çeken öncelikli konu, ABD’nin özellikle Ortadoğu’da hegemon bir güç haline gelmesiydi. ABD’nin bölgeye müdahalesi Ortadoğu haritasını değiştirebilecek sonuçlara gebeydi. Özal bu durumu hem ciddi bir risk unsuru hem de bir fırsat olarak değerlendirmekteydi. Risk, Irak’ın

bölünmesi sonucunda Kuzey Irak'ta bağımsız bir yapının oluşmasıydı. Fırsat ise haritanın Türkiye arzuladığı şekilde değişmesi idi. Musul ve Kerkük'ün sürekli bir spekülasyon konusu olmasının altında yatan gerçek buydu. Kuveyt işgali sonrası ABD'nin Irak yönetimine yönelik caydırıcı önlemleri ve harekete geçirdiği askeri güç Özal'ın ABD'nin pozisyonu konusunda gerçekçi bir tavır almaya itmişti: Özal pek arzu etmese de ABD güçlüydü ve Irak'a müdahale etmeye kararlıydı. Bu yaklaşım Özal'ın hesabını ABD'nin kazanacağı bir savaş senaryosu üzerine kurmasının temel sebebi olmuştur (Gözen: 2000). Türkiye ABD ile birlikte sıcak çatışmalara girmedi. Ancak TSK ile -Genel Kurmay Başkanının istifasına varacak düzeydeki- anlaşmazlığa rağmen Irak'a uygulanan ambargoyu kabul etmesi, Türkiye-Irak petrol boru hattının kapatılması, İncirlik üssünün ABD tarafından kullanılmasına izin verilmesi ABD ile yapılan işbirliğinin boyutlarını göstermekteydi.

Özal'ın bu işbirliğine realist hesaplamalarla girdiğini söylemek mümkün. ABD ile yapılacak bir ittifak Türkiye'nin aleyhine sonuçlar üretmenin önüne geçmek için en etkili yol olarak seçilmişti. Ancak savaştan sonra Saddam Hüseyin iktidarının devam etmesi ve Türkiye için ciddi risk unsurları barındıran 'Kuzey Irak' meselesinin ortaya çıkması istenmeyen sonuçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonuçlar da Türkiye'nin ABD ile birlikte hareket etmesinin doğrudan bir sonucu değil, hegemon bir güç olan ABD'nin tercih ettiği politikalarıdır. Özal'ın bundan sonraki temel hedefi bu savaşın yarattığı ekonomik ve güvenlik alanlarında yarattığı maliyetlerin hafifletilmesiydi. Bu alanda atılan adımlar amacına ulaşmış fakat beraberinde uğraşılması gereken yeni meydan okumaları beraberinde getirmişti. Savaş dolayısıyla oluşan mülteci yükünden kurtulmak için oluşturulan plan, Çekiç Güç'ün oluşturulması ve Özal sonrasında İncirliğe yerleşmesi ile sonuçlanmıştı. ABD'nin büyük bir güçle Irak'a girmesi ve bölgeye yerleşmesi Türkiye'nin dış politikasında ve PKK ile mücadelesinde yeni bir etken olarak günümüze kadar gelmiştir. Türkiye kimi zaman ABD ile işbirliği içinde kimi zaman ABD'ye rağmen adımlar atarak bölgesel politikasını ve PKK ile mücadelesini yürütmeye devam etmektedir.

Sonuç

1980'lerin ortalarından itibaren Özal'ın sahip olduğu dış politika vizyonu ve uygulamaları bir bakıma Soğuk Savaş sonrasına bir hazırlık olarak değerlendirilebilir. Kimi zaman yerleşik bürokrasinin kimi zaman ise uluslararası siyasetin kısıtları ile karşılaşmış olsa da kendisinden önceki ve

sonraki dönemlere nazaran yarattığı değişim, Türk siyaseti ve dış politikasında önemli bir yer tutmaktadır. Özal'ın dış politikayı ideolojik ya da bürokrasinin dar kalıplarından çıkarma uğraşı verdiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda göz önünde bulundurulması gereken temel faktörlerden biri değişen uluslararası siyaset idi. Dış politika hedeflerini bu siyasetle uyumlu, süreç odaklı ve pro-aktif bir anlayışla ortaya koyması söz konusu değişimi mümkün kılmıştır.

Özal'ın dış politika uygulamalarını sahip olduğu kişisel vizyon ve becerilerle açıklamak uluslararası siyasetin içinde bulunduğu koşulları görmezden geleceği için abartılı bir yaklaşım olacaktır. Türkiye'nin sahip olduğu geleceksel dış politika çizgisi ve yerleşik sivil/askeri bürokrasinin insiyatifi ile hareket ettiğini iddia etmek de isabetli bir yaklaşım olmayacaktır. Nitekim Özal'ın bazı alanlarda ve zamanlarda bürokrasi ile uyum içinde çalıştığı, bazen de ters düştüğü ve kimi zaman taviz verdiği kimi zaman ise bürokrasiyi zorladığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Özal'ın dış politika konusunda bürokrasi ile tek düze bir ilişkiye sahip olduğunu iddia etmek güçtür.

Özal'ın dış politika konusunda en çok önemsedığı düzlemin uluslararası siyaset olduğunu iddia etmek abartı olmayacaktır. Nitekim dış politikaya dair bütün açıklamalarında bu düzlemin mevcut durumunu ve gelecekte nereye doğru evrilebileceğine dair ifadelerine rastlanmaktadır. Dolayısıyla dış politika kararlarını oluştururken bu düzleme ilişkin hesaplarının önemli bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca uluslararası siyasete yapılan vurgu hem iç siyasetin dönüştürülmesi hem de ekonomik kazanımlara dönük bir boyuta sahiptir. Kısacası Özal'ın dış politika vizyonu uluslararası siyaset düzlemi ile birlikte şekillenmiş ve aldığı kararlar da bu düzlemle uyumlu olmuştur. Soğuk savaşın gevşediği yıllarda da, ABD'nin hegemon bir güç haline geldiği dönem arasında bu açıdan bir yaklaşım farkı yoktur. Yalnızca dönemin şartlarına göre risk ve kazanç hesapları değişmiştir.

Özal'ın bıraktığı en önemli miras dış politikanın ideolojik kalıplardan çıkarılarak sonuç odaklı bir vizyonla yürütülmesinin gerekliliği olmuştur. Özal sonrası dönemde Türkiye'nin dış politikadaki en önemli açmazı dış politikayı rasyonel bir düzlemde yürütülmesi gerekirken Amerikan hegemonyasını dengeleyebilecek ya da yarattığı risklerle baş edebilecek araç ve zihniyetten yoksun oluşuydu. 1990'lar Türkiyesinde hem kırılğan siyasi koalisyonlar hem de dış politikada ABD ve İsrail'e olan bağımlılık önemli maliyetler üretmiştir.

Kaynakça

- ABRAMOWITZ, M. (1993). "Dateline Ankara: Turkey After Özal", *Foreign Policy*, Summer (91), 164-181.
- ATAMAN, M. (2003). "Özalist dış politika: Aktif ve rasyonel bir anlayış", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 49-64.
- ATAMAN, M. (2002). "Leadership Change: Özal Leadership And Restructuring in Turkish Foreign Policy", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol.1, No.1, 120-153.
- BALCI, Ali, (2010). "1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği", Ed. Cüneyt Yenigün, Ertan Efeğil, *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, İstanbul, Nobel, 87-99.
- BUSH, G. (1991) "Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union", 31 Ocak 1991 <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=19253>
- ÇAĞIRAN, M. E. (2008). 12 Eylül Askeri Darbesi ve Dış Politika Anlayışı, Haydar Çakmak (Ed.), *Türk Dış Politikası:1919-2008*, İstanbul: Platin Yay.
- DÜNDAR, L. (2016). "Özal Dönemi Dış Politikasında Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Türk Yolu Dergisi*, 1-20
- EROL, M. ve OZAN, E. (2011). "Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim", *Akademik Bakış*, 13, Cilt 4, Sayı 8, 13-39.
- FUKUYAMA, F. (1989). "The End of History?", *The National Interest*, Summer, No.16, 3-18.
- GOUREVİTCH, P. (1978). "Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Politics", *International Organization*, Vol. 32, No. 4, 881-912.
- GÖZEN, R. (2009). *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türk Dış Politikası*, Ankara: Palme Yayıncılık.
- GÖZEN, R. (2001). "Özal ve Körfez Savaşı: İdealler ve Gerçekler Açmazında Dış Politika", İhsan Dağı, İhsan Sezal (Ed.), *Kim Bu Özal?: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Boyut Yay., 307-351.
- GÜRBAY, G.(2001). "Özal'ın Dış Politika Anlayışı", İhsan Dağı, İhsan Sezal (Ed.), *Kim Bu Özal? : Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Boyut Yay., 285-307.
- HOLSTI, K.J. (1974). *International Politics: A Framework for Analysis*, London: Prentice Hall.
- KAHRAMAN, H.B. (2010). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I: Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar*, İstanbul: Agora Yay.
- KÖSEBALABAN, H. (2014). *Türk Dış Politikası*, (Çev. Hüsamettin İnaç), Ankara: Bigbang Yay.
- MOR, H. (2016). *Türk Dış Politikasının Eksenleri*, İstanbul: Çizgi Yay.
- MÜFTÜLER-BAC, M. (1996). "Turkey's Predicament in the Post-cold War Era", *Futures*, 28(3), 255-268.
- ÖZAL, T. (1992). "Türkiye'nin Önünde Hâcet Kapıları Açılmıştır", Turgut Özal'la Mülakat, Mustafa Çalık, *Türkiye Günlüğu*, No.19, 5-24.
- ÖZCAN, G. (1994). "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış Politika", Faruk Sönmezoğlu (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yay., 511-535.
- ÖZCAN, G. ve Kut, Ş. (2000). "Doksan Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", Gencer Özcan (Ed.), *En Uzun On Yıl*, İstanbul: Buke Yay., 45-64.

- SAK, H. (2001). "Webergil 'Karizmatik Otorite Tipolojisi' Çerçevesinde Özal ve Demokrasimiz " İhsan Dağı, İhsan Sezal (Ed.), *Kim Bu Özal? : Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Boyut Yay., 33-89.
- SANDER, O. (2000). *Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: İmge Yayınları.
- SÖNMEZOĞLU, F. (2006). *II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul: Der Yayınları.
- TEZCAN, E. (2008). "Dönemin Dış Politika Sorunları", Haydar Çakmak (Ed.) *Türk Dış Politikası:1919-2008*, İstanbul: Platin Yay.
- TUNCER, H. (2015). *Özal'ın Dış Politikası (1983-1989)*, İstanbul: Kaynak Yay.
- USLU, N. (2006). *Türk Dış Politikası Yol Ayrımında*, İstanbul: Anka Yay.
- YAVUZ, M. H. (1998). "Turkish identity and foreign policy in flux: The rise of Neo-Ottomanism", *Critique:Journal for Critical Studies of the Middle East*, 7/12, 19-41.
- YAVUZ, M. H. (2001). "Değişen Türk Kimliği ve Dış Politika: Neo-Osmanlılığın Yükselişi", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, Ankara: Liberte Yay. 35-63.
- YILMAZ, A. (2001). "Türk Bürokrasi Geleneği ve Özal, İhsan Dağı, İhsan Sezal (Ed.) *Kim Bu Özal?: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Boyut Yay. 89-103.
- ZURCHER, E. J. (2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.